

6. LA PREOCUPACIÓ DELS METGES CATALANS PEL MALALT MENTAL

EDELMIRA DOMÈNECH I LLABERIA
(Barcelona)

La forma d'interessar-se els metges pels malalts mentals, des d'un punt de vista social, experimentà durant el segle XIX modificacions molt pregones i importants, que de fet poden centrar-se en tres camps principals:

1) Una valoració totalment diferent de la situació del malalt mental com a persona. El 1800 encara era de fet un enze, que estava tancat en un manicomi, que se'l considerava perillós i que estava gairebé sempre lligat, sovint amb cadenes. Aquest procés d'alliberació de les cadenes fou dificultós i lent, i s'anà establint, d'una forma molt migrada, un corrent en aquest sentit. Tot i que no fou, en rigor cronològic, el primer, s'ha fet clàssica l'estampa de Pinel davant el ciutadà Couthon, alliberant els boigs de llurs cadenes, l'any 1792, que pot considerar-se com un dels triomfs, des d'un punt de vista mèdic, de la Revolució francesa.

La introducció de les idees que se'n digueren del «non restraint» portà a una modificació radical, sobretot en una visió teòrica, de la situació dels malalts. Encara que, i no ens hem pas d'enganyar, durant molts anys, la majoria d'ells, sobretot si no eren molt pacífics, continuaren lligats, en gàbies estretes, en llocs bruts i mal airejats, i mal alimentats.¹

2) Hi hagué una preocupació per saber què es feia amb aquests malalts, on se'ls ficava. La humanització de la consideració dels boigs i del tracte que se'ls donava portà a la necessitat d'humanitzar l'establiment assistencial on se'ls tancava. Calia doncs reformar els manicomis, o bastir-ne de nous. Això portà a una situació molt concreta en el nostre país. Durant un període relativament curt es crearen una gran quantitat de manicomis, la majoria al voltant del centre demogràfic de més pes, constituint la que, per això, ha estat anomenada «etapa dels manicomis del pla de Barcelona».²

1. La literatura sobre aquests temes és amplíssima. V. dos treballs recents: DÖRNER, Klaus: «Ciudadanos y locos. Historia social de la psiquiatria», Madrid (Taurus), 1974; i ROSEN, George: «Locura y sociedad. Sociología histórica de la enfermedad mental», Madrid (Alianza Universitaria, núm. 111), 1974.

2. V. DOMÈNECH, E., CORBELLA, J.: «Introducció a la història de la psiquiatria catalana del segle XIX», Act. I Congr. Intern. Hist. Med. Catal., Barcelona-Montpeller, 1970, t. III, pp. 266-269.

Així sorgeixen: el de Sant Andreu, que depenia de l'hospital de la Santa Creu; el de Sant Gervasi, que era el de Nova Betlem, abans a Gràcia; el Frenopàtic de les Corts; i una mica més lluny el de Sant Boi. També en aquest temps, in extenso, es basteixen els de Lloret, que fou el peoner, i els de Reus i de Salt.

En tots ells hi hagué un interès per posar els malalts en un ambient agradable, espaiós, higiènicament acceptable, i amb una finalitat de recuperació dintre les possibilitats migrades de la terapèutica d'aleshores. L'esforç personal d'uns pocs metges fou el factor decisiu de molts d'ells per a vèncer les dificultats que costà llur creació.

3) En un tercer punt queda l'intent, que portà a lluites dures algunes vegades, de millorar la situació jurídica del malalt mental. El fet interessà molt més la valoració del boig que no és reconegut com a tal, que és al carrer i pot fer delictes o crims, que no pas la del que està internat en un manicomi. La qüestió concreta era la de la valoració penal dels actes delictius comesos per persones que tenien una malaltia mental i l'acceptació d'aquesta com un factor eximent o atenuant de responsabilitat.

La preocupació per aquest tema aquí fou molt gran; les polèmiques sortien de les Acadèmies i les Audiències per anar al carrer, i de fet, encara que molt més lentament del que hauria calgut, els malalts n'aconseguien un cert benefici.

Dintre aquest context considerarem quines han estat les aportacions més importants dels nostres metges en aquesta triple visió de la psiquiatria social.

1. *L'alliberació del malalt mental*. Els malalts mentals, ho repetim, eren sovint tractats pitjor que els presos, tot i que aquests han estat molt maltractats. Deixats de la mà de tothom es consumien en espais físicament molt restringits i lligats literalment amb cadenes. El tema ha estat estudiat molt extensament arreu del món. Calia lluitar contra aquest prejudici, producte més que res de la por que feia el boig. De fet els caps d'aquesta lluita per a la introducció del «non restraint» aquí foren Joan Giné a Barcelona i Josep Maria Esquerdo, nat a la Vila Joiosa, a Madrid. Ens diu Giné, referint-se a aquesta situació:

«... Encara no fa un segle que la malaltia mental era com un delictes. El boig era com un criminal. Presons, cadenes, reixes i fuetades eren els elements de la terapèutica frenopàtica. El manicomi era, doncs, una presó...».³ Se'ls feia servir per a divertir la gent que anava a veure'ls, pagant entrada, per a riure amb llurs facècies. Altres vegades eren considerats com a posseïts pel diable. Segles abans alguns haurien anat a parar a les fogueres de la Inquisició.

3. GINÉ I PARTAGÀS, J.: «El manicomio. Consideraciones sobre su historia y su porvenir» (1881). Recollit a GINÉ I PARTAGÀS, J.: «Obras escogidas», Barcelona (Tip. La Académica), 1903, pp. 251-254.

Diu Giné, encara l'any 1881, quan són molt pocs els llocs on s'han imposat les noves idees: «Els manicomis annexos als hospitals són llocs on els boigs es podreixen.» «Feu un manicomi que no s'assembli als d'ara i haureu complert la més útil de totes les indicacions terapèutiques. Doneu-los espais amples, boscos i horts, cases rialleres, l'harmonia tranquil·la que calmi llurs deliris...».⁴ Això ho féu Giné, com altres, en el seu manicomi de Nova Betlem, que de fet fou el capdavanter de la lluita per a dignificar el malalt mental aquí.⁵

Particularment esgarrifoses eren les condicions de les sales de boigs de l'hospital de la Santa Creu, i que obligaren, amb gran lentitud, això és ben cert, a bastir un nou edifici, el que fins ara ha estat manicomi de Sant Andreu.

2. *La construcció dels nous manicomis.* Se sentia de fet, a les parts de la societat més interessades per aquests temes, la necessitat, i fins i tot la urgència de fer correspondre la situació real amb les idees que es tenien sobre els boigs. Hi hagué un moviment col·lectiu per a construir nous manicomis.

Potser el primer, i de fet una mica aïllat, fou la Torre Llunàtica de Lloret, per l'esforç del metge Campderà.⁶ Molt aviat un gran il·luminat, Antoni Pujadas i Mayans, no parà fins a bastir la seva gran obra de Sant Boi.⁷ La seva vida fou plena de lluites i de desenganys. I aviat hi hagué l'esforç, també extraordinari, d'Emili Pi i Molist per a fer construir el manicomi de l'hospital de la Santa Creu en un edifici independent, a Sant Andreu. La seva gestació fou llarguíssima.

El 1840 ja s'havia publicat a Barcelona, per Pere Monlau, la traducció al castellà com a «Memoria para el establecimiento de un hospital de locos», de l'obra d'A. Brière de Boismont, un dels caps de la psiquiatria del seu temps a França. Monlau ens parla en el pròleg de les «gàbies immundes i tractaments cruels que augmenten encara llur pertorbació mental».⁸

Poc després la situació, realment deficient, de tot l'hospital de la Santa Creu va fer crisi, que diríem ara. L'Ajuntament hagué de nomenar una comissió investigadora (1847), la qual féu un «Dictamen».⁹ El lloc més incriminat de tots era el departament que se'n deia d'expòsits, on la mortalitat

4. *Ibid.*, p. 253.

5. SANCHE DE SAN ROMÁN, R.: «La obra psiquiátrica de Giné y Partagás», Salamanca (Ed. Semin. Hist. Med. Univ., Salamanca), 1960; v. també GONZÁLEZ I CASANOVA, J. C.: «Aportaciones al estudio de la obra psiquiátrica del doctor Juan Giné y Partagás», Act. I Congr. Intern. Hist. Med. Catal., Barcelona-Montpeller, 1970, t. III, pp. 283-291.

6. FUSTER I POMAR, J.: «El doctor D. Francisco Campderá y Camín (1793-1863)», *Bol. Inst. Med. Psicol.*, V, 1964, núm. 59, pp. 9-15.

7. FUSTER I POMAR, J.: «El doctor Antonio Pujadas y Mayans (1811-1881), precursor del movimiento pro higiene mental», *Bol. Inst. Med. Psicol.*, I, 1960, núm. 6, pp. 26-40.

8. Ho diu Monlau just en el començament del pròleg, tot afegint: «que con un poco de esmero podrian ser vueltos al goce de su razón y al seno de sus familias. Esto decía, en 1833..., el ministro del Fomento General del Reino».

9. «Dictámenes médico-higiénicos de la Comisión Facultativa Inspectora del Hospital General de Santa Cruz de Barcelona, nombrada el 12 de diciembre de 1847 por el alcalde corregidor de esta ciudad», Barcelona (Imp. A. Brusi), 1848.

era esgarrifosa. De la visita feta al departament de «dements» es diu: «... en entrar se sent una pudor bastant incòmoda, produïda per la manca de ventilació...».¹⁰ Els boigs «furiosos» estan en un lloc fosc i sense ventilar, en gàbies humides i brutes, amb el terra de pedra i només amb una mica de palla. I afegeix «els furiosos no surten mai de llurs gàbies».¹¹ Els crits dels boigs se senten pel veïnat. El cas més flagrant, que arribà al text escrit de l'informe de la comissió oficial, fou el d'una malalta que estava lligada al llit amb una argolla de ferro al coll perquè no es bellugués.

Fou sobre tot Emili Pi i Molist qui treballà per fer un nou hospital, només per als boigs. El 1846, abans d'aquesta inspecció, ja en féu una memòria.¹² L'any 1860 es va publicar el projecte en un volum important i ben documentat.¹³ Al cap de vint-i-cinc anys s'hi posà la primera pedra.¹⁴ El 1889 —43 anys després de la memòria inicial— s'inaugurà l'establiment. Mentrestant àdhuc els frenòlegs s'havien interessat per la qüestió, que a vegades es presentava com una panacea de la humanitat.¹⁵

Giné féu l'establiment nou de Nova Betlem a Sant Gervasi. Aquest fou particularment important per la seva tasca científica. Allí s'aplegà el primer congrés espanyol de psiquiatria l'any 1883,¹⁶ i s'hi edità durant alguns anys una revista important en el seu temps aquí, la «Revista Frenopática Barcelonesa».¹⁷ Precisament aquest Congrés tingué una repercussió social important. La visió que hi trobem ja és molt diferent de la negror d'uns anys abans. Es veu el camí que acabarà duent a la dignificació del malalt mental. Fins i tot s'hi miren els detalls.¹⁸

Però malgrat l'orientació teòrica, que està en la via encertada, els problemes prossegueixen. Els establiments privats costen diners i els esta-

10. *Ibid.*, pp. 75-78.

11. *Ibid.*, p. 76.

12. Pi i Molist va fer una «Memoria sobre el modo más asequible de erigir un Asilo, Hospital o Casa de Locos para uno y otro sexo, fuera de las murallas de esta ciudad, acompañada de un proyecto de reglamento interior para el régimen del establecimiento». Fou premiada en el concurs convocat l'any 1846 per la Sociedad Económica de Barcelona.

13. PI I MOLIST, E.: «Proyecto médico razonado para la construcción del manicomio de Santa Cruz de Barcelona, conforme al cual ha levantado sus planos el arquitecto don José Oriol y Bernadet», Barcelona (Imp. Lib. T. Gorchs), 1860.

14. «El manicomio de la Santa Cruz. Breve reseña de los antecedentes de su fundación y de la ceremonia celebrada el día 20 de diciembre de 1885 con motivo de poner la primera piedra del mismo», Barcelona (Imp. Casa Prov. Caridad), 1886. És un opuscle de 50 pàgines, en el qual hi ha una introducció interessant sobre el tema, per a conèixer la història de les dificultats que s'hagueren de vèncer per a bastir el nou hospital.

15. «Consideraciones sobre un asilo o casa de locos y sus condiciones arquitectónicas para facilitar la curación de los enagenados», *Revista Frenológica*, III, 1854 pp. 187-197. L'article és signat per Pers i Ramona i recull les opinions més positives de l'època.

16. V. CORBELLÀ, J., DOMÈNECH, E.: «El primer Congreso Español de Psiquiatria (1883)», *Bol. Inst. Med. Psicol.*, VII, 1966, 82, 9-14.

17. CORBELLÀ, J., DOMÈNECH, E.: «La Revista Frenopática Barcelonesa y el manicomio de Nueva Belén», *Bol. Inst. Med. Psicol.*, VI, 1965, 64, 9-16.

18. «Primer Certamen Frenopático Español», Barcelona (Tip. La Academia), 1884. És un volum de 526 pàgines que recull de fet les actes del Congrés. V., p. e., el treball de SEREÑANA, P.: «Estética de los manicomios y condiciones que deben tener», pàgines 257-268.

bliments públics no se'ls gasten. Encara a Sant Boi, que passà etapes de crisi forta, hi haurà qüestions molt greus, de tipus higiènic, que acabaran portant a canvis en l'orientació directiva, fins que se n'ocupi, personalment i directament, una persona decidida a posar-lo al nivell del seu temps, el doctor Rodríguez i Morini.¹⁹ Entre els lluitadors per la dignificació del malalt mental i per donar-li una assistència útil, cal recordar també el nom i l'obra del doctor Domènec Martí i Julià.²⁰ També cal conèixer l'obra sencera del Frenopàtic de les Corts.²¹

3. *La dignificació jurídica del malalt mental.* Quan una persona afectada per una malaltia mental —però que no estava tancada en un manicomi o sigui que sovint no estava diagnosticada com a tal— feia un acte delictiu, no hi havia gairebé cap tendència per part dels jutges a tenir en compte aquest fet, i el castigaven com si fos normal. En el segle XIX, per raons molt diverses, però de fet per una tendència a humanitzar la qüestió, hi hagué una etapa en la qual els problemes de la criminologia passaren a un primer pla d'interès social. Els processos pels grans crims eren seguits i discutits i la demostració de l'existència d'una malaltia mental en els autors podia evitar que fossin condemnats a mort. Es creà una situació que originà grans campanyes dintre ambients de fet relativament restringits.

Però foren els psiquiatres —frenòpates se'ls deia aleshores— els qui s'adonaren que poques vegades els jutges els feien cas, que persistien en llurs criteris rígids, i que gairebé sempre, impertorbablement, continuaven aplicant unes normes que si bé eren les legals, dintre la societat repressiva i defensora d'interessos minoritaris, eren lluny d'estar actualitzades d'acord amb els coneixements científics. I cal tenir en compte que aquesta divergència de criteri —que no passava únicament aquí— comportava, com a resultat final, nombroses execucions.

El problema tingué també un ressò important aquí. Foren sobretot tres els metges que hi treballaren extensament, i tots de la mateixa escola: Joan Giné, el creador de Nova Betlem, i dos dels seus deixebles: Artur Galceran i Antoni Rodríguez i Morini.

Giné vol, activament, convèncer els jutges: «Els metges demanen, una vegada més, d'ésser escoltats pels legisladors. Volen que el llenguatge, i àdhuc l'esperit del Codi penal estiguin en harmonia amb l'estat actual dels

19. CALBET I CAMARASA, J. M., CORBELLA, J.: «La obra psiquiátrica del doctor Antonio Rodríguez Morini», Act. I Congr. Intern. Hist. Med. Catal., 1970, t. III, pp. 318-325.

20. RUBIÓ I CARNÉ, J.: «Vida i obra del doctor Domènec Martí i Julià», Act. I Congr. Intern. Hist. Med. Catal., 1970, t. III, pp. 304-317.

21. V. també TRUJILLO CUBAS, A.: «Nota sobre el Instituto Frenopático de Barcelona» i MARTÍ I TUSQUETS, J.: «Significación de la obra de D. Tomás y D. Luis Dolsa en la psiquiatria catalana». Tots dos treballs a Act. I Congr. Intern. Hist. Med. Catal., 1970, t. III, pp. 270-277 i 278-282.

coneixements frenopàtics. És que això és possible?»²² I ho explica ben clar, perquè «les diferències que hi ha entre la medicina i el dret, en punt a la responsabilitat criminal, són radicals».²³

Tot i dient les coses clares, el mestre comença marcant els fets amb suavitat. Però veu que li fan poc cas, que la realitat científica, per clara que vagi essent, no és acceptada, i veu que cal adoptar actituds més lluitadores. Pere Ribas, metge també de Nova Betlem, referint-se al mateix problema, ho diu ben clarament: «¿Per què s'ha de cridar els representants de la medicina mental, si no han d'escoltar llur veu ni han de seguir llurs consells?»²⁴

Galceran ho diu encara més clar: «He de dir que cada vegada em molesta més actuar com a perit metge en els casos criminals.»²⁵ Protesta del criteri dels jutges que només fan cas del dictamen mèdic si està d'acord amb les seves opinions personals sobre el cas, i diu que el criteri del metge, o bé se'l té en compte o no cal que el demanin.²⁶

Un tercer deixeble, Rodríguez i Morini, marca també clarament el divorci entre jutges i metges: «Mentre el codi penal no s'harmonitzi amb els coneixements frenopàtics... mentre els jutges es mirin amb estúpida prevenció els informes científics... ens hauriem d'abstenir d'actuar com a perits en els tribunals de justícia.»²⁷

Pere Mata i Fontanet, català resident a Madrid, on fou catedràtic de Medicina Legal, i per tant molt directament relacionat amb aquesta valoració penal del boig, amb el seu esperit d'home de combat, ho diu també amb la mateixa claredat: «El coneixement escàs que solen tenir els homes dedicats a l'estudi de la jurisprudència, dels progressos científics relatius a les malalties mentals... ha pogut originar interpretacions tan violentes com funestes del nostre Codi...»²⁸

22. GINÉ I PARTAGAS, J.: «El Código Penal y la Frenopatología, o sea manera de armonizar el espíritu y el lenguaje del Código Penal, con el estado presente de los conocimientos frenopáticos» (1888). Fou recollit a «Obras escogidas», loc. cit., pp. 459-493. V. p. 459. El treball havia estat presentat al Congrés Mèdic Internacional fet a Barcelona el 1888, coincidint amb l'Exposició Universal.

23. GINÉ: *Ibid.*, p. 487.

24. V. *Revista Frenopática Barcelonesa*, V, 1885, 174-177.

25. V. *Revista Frenopática Española*, II, 1904, p. 177. V. DOMÈNECH, E., CORBELLÀ, J.: «La obra psiquiátrica de Arturo Galcerán Granés», *Asclepio*, 21, 1969, 157-171.

26. *Rev. Frenp. Esp.*, II, 1904, p. 179.

27. GALCERAN, A., RODRÍGUEZ I MORINI, A.: «Los peritos médicos ante los tribunales de justicia», *Rev. Frenp. Esp.*, II, 1904, 177-183. V. p. 182.

28. MATA, P.: «Tratado de medicina y cirugía legal teórica y práctica», Madrid (Bailly-Ballière), 1874, 2.ª ed., t. II, p. 231.